

Vergelijkend, maar onsamenhangend: een studie over racisme

Bespreking van Jessica ter Wal en Maykel Verkuyten (red), *Comparative Perspectives on Racism*. Ashgate, Aldershot 2000.

Erik Snel

Prof. Dr. F.G. Snel is senior onderzoeker aan de Afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam en bijzonder hoogleraar Intercultureel Bestuur aan de Universiteit Twente.

Adres: Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam

De druk op academici om internationaal te publiceren (*'publish or perish'*), resulteert in het verschijnen van allerlei bundels met artikelen die wel wat met elkaar te maken hebben, maar bepaald geen eenheid vormen. Helaas is de bundel *Comparative Perspectives on Racism* onder redactie van Jessica ter Wal en Maykel Verkuyten daarvan een voorbeeld. De titel van de bundel is veelbelovend, zeker nu het publieke debat over minderheden zo is verhard. Er dringen zich vragen op als: is de huidige onrust over de gebrekkige integratie van minderheden wellicht het gevolg van opkomend racisme in Nederland en andere westerse landen? Daarbij: wat is racisme eigenlijk?

Wie dit boek met zulke vragen begint te lezen, vindt echter geen ondubbelzinnige antwoorden. Dat heeft verschillende oorzaken. Ten eerste draagt slechts een deel van de gebundelde artikelen het karakter van internationaal vergelijkend empirisch onderzoek. Andere artikelen bevatten eerder een theoretische reflectie op racisme of daarmee samenhangende onderwerpen. Ten tweede gaan sommige artikelen slechts zeer zijdelings over racisme. Zo bevat de bundel een beschouwing van Lawrence Hirschfeld over de vraag hoe het komt

dat kinderen uit etnisch gemengde huwelijken zich zelf leren te identificeren met de minderheidsgroep. Ruud Koopmans en Paul Statham analyseren het protest in Groot Brittanië en Duitsland tegen racisme. De belangrijkste oorzaak is echter, ten derde, dat in de diverse artikelen allerlei verwante begrippen worden gebruikt. Slechts vier van de twaalf auteurs spreken expliciet over racisme. Anderen hebben het over vooroordelen, xenofobie, etnocentrisme, etnische stereotyperingen of, meer specifiek, antisemitisme en islamofobie. Naar hoe het een zich verhoudt tot het ander moet de lezer gissen.

Wat is racisme?

Dat begint al in de inleiding waar Ter Wal en Verkuyten in deze postmoderne tijden een zekere voorkeur voor *'definitional looseness'* constateren. Zonder zich echt onder de postmodernisten te scharen, geven zij een zeer losse definitie van racisme: de negatieve beeldvorming en/of behandeling van in raciale of etnische termen gedefinieerde minderheidsgroepen (p. 2). Deze definitie laat wel zeer veel open. Is iedere negatieve beeldvorming van etnische groepen een kwestie van racisme? Als dat zo is,

dan is Nederland momenteel wel erg in de ban van racisme! Andere auteurs zijn gelukkig 'prepostmodern' genoeg (zoals één van hen het uitdrukt) om racisme nauwkeuriger te definiëren. Volgens Andreas Wimmer zijn racisme en xenofobie ideologische constructies waarmee we verschillen tussen 'ons' en 'hen' creëren. Dit kan op vijf manieren: door de angst overspoeld te worden door buitenlanders en een vreemde cultuur, door het idee dat het mengen van culturele of biologische 'eenheden' gevaarlijk is, door het idee dat bepaalde biologische of culturele kenmerken van groepen zo diep zitten dat ze niet of niet binnen één generatie kunnen veranderen, door het creëren van een hiërarchie van culturen waarbij de eigen groep eerst komt of door de perceptie van een zero-sum-game tussen onszelf en de buitenlanders. Racisme en xenofobie ziet Wimmer als uitersten op een continuüm van een steeds meer uitsluitend discours (p. 48).

Racisme slaat dus niet alleen op harde praktijken van uitsluiting van, of geweld tegen, minderheden zoals tijdens de Zuid-Afrikaanse apartheid, door de Amerikaanse Ku-Klux-Klan of de Duitse neonazi's en skinheads. Ook meer subtiele denkwijzen waarmee verschillen tussen etnische groepen worden gecreëerd en verabsoluteerd, kunnen als racisme worden begrepen. Tegen deze achtergrond kan men zich de vraag stellen of het huidige politieke klimaat in Nederland niet mede wordt getekend door opkomende racistische sentimenten. Immers, veelgehoorde uitspraken van de laatste tijd – dat Nederland vol of in ieder geval erg druk is, dat de Nederlandse culturele identiteit in de multiculturele samenleving bedreigd wordt en dat vooral de islam een achterlijke, achterlopende of anderszins inferieure cultuur is en de integratie van migranten belemmert – passen naadloos in de door Wimmer genoemde manieren om verschillen tussen groepen te creëren. Tegelijk blijken echter ook de beperkingen van zijn benadering. Onduidelijk blijft namelijk waar precies de grens ligt tussen enerzijds racisme of xenofobie en anderzijds gelegitimeerde kritiek op bepaalde aspecten van bijvoorbeeld de Islam of andere minderheidsculturen. Zelf zou ik zeggen dat de grens daar ligt waar bepaalde praktijken van specifieke groepen veralgemeniseerd worden tot inherente kenmerken van alle migranten of van 'de' islamitische cultuur. Op dit laatste kom ik nog terug.

Racisme en natiestaat

Wimmer zoekt in zijn bijdrage vooral een verklaring voor (opkomend) racisme. Hij verwerpt daarbij de drie gangbare verklaringen van racisme. Vanuit de optiek van de rationele keuze theorie wordt racisme in verband gebracht met de strijd om schaarse goederen (geld, banen, goedkope huisvesting). Racistische uitingen legitimeren de positie van autochtonen in deze strijd. Deze verklaring gaat echter niet op, aldus Wimmer, omdat racisme niet alleen opkomt in tijden van economische crises. Ook kan deze theorie niet begrijpelijk maken waarom de ene minderheidsgroep wel en de andere niet wordt gediscrimineerd. Vanuit het functionalisme ligt de nadruk op de 'culturele onverenigbaarheid' van bepaalde minderheidsculturen met de dominante autochtone cultuur. Dit is een zienswijze die momenteel in het Nederlandse politieke debat opgang maakt. Volgens Wimmer gaat ook deze theorie niet op omdat zelfs een grote afstand tussen culturen in de praktijk soms gemakkelijk wordt overbrugd. Volgens hem behoeft vooral de *perceptie* van de onoverbrugbare culturele afstand verklaring. Hoe komt het dat culturele verschillen tussen autochtonen en migranten opeens zo benadrukt worden? Deze laatste vraag staat centraal in de zogenaamde discours theorie, die veel aanhang heeft onder sociale wetenschappers. Deze discours theorie is een uitwerking van het sociaal constructivisme in de sociologie. Het accent ligt hier niet op de kenmerken van migranten op zich, maar op hoe de culturele verschillen tussen migranten en autochtonen in de politiek geconstrueerd worden. Ook deze theorie biedt volgens Wimmer echter geen verklaring waarom er op een bepaald moment racistische of xenofobe bewegingen in een land opkomen.

Wimmer's alternatieve hypothese is dat racisme nauw verbonden is met de natiestaat. In navolging van Weber betoogt hij dat de opkomst van de moderne natiestaat gepaard ging met processen van juridische, politieke en symbolische uitsluiting. Dergelijke staten zijn veelal etnisch homogeen en beperken hun sociale en politieke rechten tot de eigen burgers. In de natiestaat hebben altijd bepaalde racistische constructies bestaan, aanvankelijk om de marginalisering van kleine boeren en proletariërs te legitimeren en nadien om de rechten en privileges van autochtonen tegen nieuwkomers

te beschermen. Migranten worden 'vreemden' die de vermeende nationale harmonie en loyaliteit bedreigen. Vanuit deze optiek is het ook begrijpelijk waarom vooral 'als fundamentalisten gestereotypeerde' moslims negatief benaderd worden. Racisme en xenofobie zijn volgens Wimmer op fundamentele wijze verbonden met de basisprincipes van de moderne samenleving. Vanuit deze hypothese kan ook internationaal vergelijkend onderzoek worden gedaan. Zo zouden moslims in Frankrijk meer gediscrimineerd worden dan in Nederland. Wimmer verklaart dit door de Frans republikeinse traditie waarin buitenstaanders sneller gezien worden als bedreiging van de nationale gemeenschap, terwijl in de Nederlandse verzui-lingstraditie altijd al ruimte was voor minderheids-groepen. Uit dit voorbeeld blijkt echter ook de beperking van sociologische benaderingen waarin contemporaine verschijnselen worden verklaard door langlopende maatschappelijke processen. Het blijft immers volstrekt onduidelijk hoe plotselinge sociale veranderingen zoals de opkomende aversie tegen moslims in Nederland, begrepen moeten worden.

Islamofobie

Verreweg het interessantste artikel in de bundel, zowel qua theoretische diepgang als politieke actualiteit, is de beschouwing van de Britse onderzoeker Malcolm Brown over 'islamofobie'. Deze vrij nieuwe term wordt sinds een jaar of tien gebruikt, en kan gezien worden als pendant van anti-semitisme. Ook in het Nederlandse minderhedendebat wordt de laatste tijd 'de' islam als belangrijkste belemmering voor integratie gezien. Volgens Brown wordt hierdoor echter een ideologische of culturele homogeniteit geconstrueerd waar grote etnische en religieuze verschillen bestaan. Er zijn immers allerlei soorten moslims, afkomstig uit een veelheid van landen: Pakistan en Afghanistan, de Arabische wereld, Noord- en Midden-Afrika en in Nederland zelfs uit Suriname. Door over 'de' islam te spreken worden zij allemaal op één hoop gegooid. Dit homogeniserende denken zou, aldus Brown aansluiten bij oude tradities waarin verschillen tussen Oost en West geconstrueerd werden. Hij citeert Edward Saïd's beroemde boek *Orientalism* (1995) waarin deze betoogt dat het beeld van 'de' Oriënt een westerse creatie is,

bedoeld om de hegemonie over de Arabische wereld te legitimeren. Al sinds de kruisvaarders bestaat er in Europa een beeld van de homogene Oriënt, dat onverenigbaar is met en inferieur aan het Westen. Tegelijkertijd ontstond er in de Arabisch-islamitische wereld een beeld van 'het' Westen als inherent bedreigend en vernederend. Brown stelt dat dit oude oriëntalisme overging in de hedendaagse islamofobie:

'(There) was a shift from a sensual stereotype of the Orient, to a discourse of Islamic fundamentalism, fanaticism, and oppression of women. What remained the same, however, was that the West considered itself intellectually superior the Orient. Such discourses of superiority became particularly marked when Muslim communities began to establish themselves in Western Europe.' (2000, 77)

Volgens Brown is islamofobie in zoverre vergelijkbaar met antisemitisme, om dat er sprake is van religieuze vooroordelen en stereotyperingen. Het verschil is dat antisemitisme van oorsprong religieuze haat was, maar op een gegeven moment in de geschiedenis omsloeg in etnische haat. Het twintigste eeuwse anti-semitisme richtte zich niet zozeer tegen het joodse geloof, maar tegen het joodse volk. Islamofobie wordt vooralsnog primair in religieuze termen gearticuleerd.

Na de historische achtergronden schetst Brown de hedendaagse uitingen van islamofobie. Te denken valt aan moslims die hun vrouwen mishandelen, de religie misbruiken om geweld te rechtvaardigen, hun Heilige Schrift letterlijk nemen en religie verwarren met bepaalde lokale (zoals vrouwenbesnijdenis) en volgzzaam en niet reflectief zijn. Het is een stereotype beeld, omdat kenmerken van de meest conservatieve moslims als representatief voor de hele islam worden voorgesteld. Daarbij benadrukt Brown dat veelal impliciet wordt voorondersteld, dat de vermeende moslimkenmerken bij andere culturen of religies niet of in veel mindere mate voorkomen. De aanname is niet zozeer dat moslimmensen hun vrouw(en) slecht behandelen, maar dat andere mannen dit niet, minder vaak of ernstig doen. Juist deze impliciete vergelijking maakt de islamitische cultuur inherent inferieur aan de westerse. Ook hier rijst echter de

vraag, net als hiervoor bij Wimmer, hoe islamofobie als specifieke vorm van racisme of xenofobie onderscheiden moet worden van gerechtvaardigde meningsverschillen met en kritiek op (bepaalde aspecten van) de islam. Brown besluit zijn betoog met enkele concrete voorbeelden om na te gaan waar deze grens tussen islamofobie en gerechtvaardigde kritiek op de islam precies ligt. Dit luistert volgens hem heel nauw. Zo acht hij de stelling dat het christendom beter is nog geen islamofobie. Aanhangers van iedere religie vinden dat immers van hun eigen geloof. Het wordt pas islamofobie als er een expliciet denigrerend beeld wordt geschetst.

Etnocentrisme in België en Nederland

Een derde interessante bijdrage aan de bundel is van Dirk Jacobs over etnocentrisme in het Nederlandse en Belgische politieke debat. Anders dan de beide vorige artikelen is dit wel een echt internationaal vergelijkend onderzoek. Jacobs begint met vast te stellen dat het vraagstuk van postnationaal burgerschap aan actualiteit wint doordat Europese landen steeds meer inwoners met een andere nationaliteit krijgen. 'Non-nationals' hebben doorgaans wel dezelfde sociale en economische rechten als staatsburgers, maar geen of minder politieke rechten. Het aandeel 'non-nationals' bedroeg in 1995 in Nederland vijf procent van alle inwoners en in België zelfs negen procent. Toch werd in Nederland al in 1985 een beperkt stemrecht voor buitenlanders ingevoerd (voor lokale verkiezingen). In België gebeurde dit pas eind jaren negentig. Jacobs vraagt zich af hoe dit verschil verklaard kan worden.

De gebruikelijke verklaring is om te wijzen op bepaalde, uit historische tradities gegroeide 'cultural idioms' of 'national styles of thought' die het denken over migratievraagstukken in ieder land bepalen. Jacobs wijst op het gevaar van zo'n teleologische uitleg: men meent dat actuele verschijnselen als het ware automatisch voortvloeien uit een bepaalde historische achtergrond en ziet daardoor over het hoofd dat de geschiedenis ook anders had kunnen lopen (contingentie).

Jacobs zoekt een alternatieve verklaring in het politieke debat in Nederland en België. Uitgangspunt is dat er niet één, maar verschillende beleidsdiscourseen zijn, gedragen door bepaalde 'discours coal-

ties'. Volgens Jacobs zijn linkse partijen altijd wel voor een zekere uitbreiding van politieke rechten van 'non-nationals'. Cruciaal is de opstelling van rechtse partijen. In Nederland stelde in 1985 een rechtse regering (CDA/VVD) beperkt kiesrecht voor buitenlanders in. Twee factoren speelden hierbij, aldus Jacobs, een cruciale rol. De Molukse treinkapingen brachten etnische minderheden op de politieke agenda, waarbij alle partijen het erover eens waren dat minderheden niet moesten worden buitengesloten. Bovendien was er een stilzwijgende overeenkomst tussen alle partijen om het debat over minderheden beperkt te houden om opkomend extreem rechts geen kans te geven hierin publiek te scoren. In België kwamen ook extreem rechtse partijen op, maar de gevestigde partijen reageerden anders. Doorslaggevend acht Jacobs, dat de Belgische liberalen met een anti-migrantenstandpunt hoopten stemmen te trekken van extreem rechts. Toen was het toekennen van meer politieke rechten voor 'non-nationals' niet meer mogelijk.

Jacobs ziet diepere oorzaken voor de verschillen. Deze hangen samen met de koloniale geschiedenis van beide landen. België heeft een korte koloniale geschiedenis die niet geleid heeft tot massale immigratie. Midden jaren tachtig was België, anders dan Nederland, nog overwegend etnisch homogeen. In Nederland is de koloniale geschiedenis wel duidelijk zichtbaar op straat, vooral door de instroom van 'zwarte' staatsburgers uit Suriname en de Antillen. Volgens Jacobs konden Nederlandse politici zich in deze omstandigheden geen openlijk racistisch of anti-migrantenstandpunt permitteren. Het zou hun teveel stemmen kosten! Hier lijkt Jacobs echter zelf in de val te lopen van de teleologische verklaringswijze waarvoor hij eerder waarschuwde. De beperking van zijn denkwijze wordt pas duidelijk als er echt sprake is van veranderingen. Vanuit dezelfde historische achtergrond zien we momenteel in Nederland een verharding van het migratiedebat en opkomende anti-buitenlanderstandpunten. Jacobs kan dat niet verklaren.

Al met al bevat de bundel *Comperative Perspectives on Racism* een aantal interessante bijdragen, maar als geheel glipt het als los zand tussen de vingers.